

FocusGestoorde taal in de psychose: een casestudie

door H.J.M. Engels en A. Steen

Gepubliceerd in 1996, no. 11

Samenvatting

Gestoorde taal van een psychotische patiënt blijkt door middel van een cryptoanalyse herleidbaar te zijn tot klankassociaties op de familienaam. Een model analoog aan het model voor gestoorde taal in Emil Kraepelins dromen is ook hier geldig. De patiënt ondersteunde de analyse in een relaas over een verandering van de familienaam die in de eerste kinderjaren plaatsvond.

Inleiding

Onderwerp van studie is een oudere man die de afgelopen dertig jaar herhaaldelijk opgenomen werd in een psychiatrisch ziekenhuis in Midden-Nederland, na een eerste opname tijdens zijn militaire-dienstperiode. Gedurende de laatste opname met een RM verbleef patiënt langere tijd in een separaer cel en schreef hij tijdens een manische fase in een notitieschriftje invallen kriskras door elkaar.

De patiënt lijdt aan een schizoaffectieve stoornis, bipolair type. In de manische fase is er sprake van een formele denkstoornis met klankassociaties, en daarnaast van een wisselende incoherentie. Daarbij is zijn associatieproces soms duidelijk, zoals bij het neologisme 'dormisol', dat een combinatie van 'normison', 'dormir' en 'cisordinol' leek. De behandelaars vonden dat de gestoorde-taaluitingen een cryptisch karakter hadden. Dit vormde de aanleiding tot een poging via een cryptoanalyse de code vast te stellen, op een wijze zoals ook in de studie van de gestoorde taal in Emil Kraepelins dromen is getracht (Engels 1995). We kregen de volle medewerking van de patiënt, die een van ons het schriftje (elf beschreven bladzijden) cadeau gaf en bandopnames toestond. Daarnaast waren nog tien losse velletjes met tekst en tekeningen beschikbaar, die hij af en toe aan behandelaars zond.

Voorbeelden

Ter illustratie van de analyse hebben we een aantal voorbeelden geselecteerd. Zoals verderop zal blijken is de eigen naam van de patiënt relevant in de analyse. Bij de presentatie van het materiaal hebben we, om naamsherkenning te voorkomen, terughoudendheid betracht.¹

1. Een voorbeeld van incoherent taalgebruik is: 'ruimteschip nadert cartouche de evenaar equator. De zwarte dood is gestorven zegt WGR (wereldgezondheidsraad) maar is dat waar. TRUE LOVE'.

Bij het woord 'cartouche' associeert de patiënt: 'iets oud Egyptisch', 'de lading van een kanon', 'ik gebruik het ook voor mijn sigaren, een tijdseenheid'.

Bij 'ruimteschip' denken wij hier aan Apollo, god der geneeskunde. De patiënt studeerde enkele jaren geneeskunde na het gymnasium afgerond te hebben. Apollo was tevens de god der waarheid, hetgeen bij 'waar' en 'TRUE' kan aansluiten. Bij 'cartouche' zetten we de gedachtenlijn van de patiënt door: in het oude Egypte was een cartouche een amulet met de naam om de persoon te beschermen tegen verlies van identiteit. Bovendien bevat de cartouche koningsnamen in teksten met hiërogliefen. Een van de koningsnamen is 'zoon van Ra'. Nu tekent de patiënt elders een pijl van de klank 'ra' in het woord 'ahora' naar een zonnetje. Dus een woord dat een tijdstip aangeeft, verwijst ten dele naar 'Ra' de zonnegod. De Egyptische zonnegod Horus werd later gelijkgesteld aan (Phoebus) Apollo. Daarmee

wordt het verband tussen 'ruimteschip' en 'cartouche' helder.

De cartouche rond een koningsnaam zoals 'Ra' is als een corona om de zon. De cartouche, als een teken voor koninkrijkheid, is daarom vergelijkbaar met een kroon. Mogelijk zitten nog enkele andere latente woorden die met corona, kroon klankgeassocieerd zijn, verborgen in de tekst van de patiënt. Denk aan het merk sigaren dat hij rookt: 'La Paz Corona'; verder is het Griekse woord voor 'tijd' chronos. De 'evenaar/equator' past deels in dit kader als we denken aan de parallel lopende capricorn (steenbokskeerkring). Via de Griekse mythe over de geboorte van Asklepios uit de relatie van Apollo en Coronis ontstaat een tweede verbinding tussen Apollo en een met 'corona/ kroon' klankgeassocieerd woord. Tot slot lijkt ook de zwarte dood overgebracht door de zwarte rat of korenrat in dit kader te passen. Daarmee lijken latent klankgeassocieerde woorden als corona, kroon, chronos, corn, Coronis, koren de incoherentie begrijpelijk te maken.

2. De patiënt noteert achter zijn voornaam een versvoet en het neologisme 'Diggen', dat hij een nieuw woord noemt.

Diggen 'lijkt een pseudoniem. In de regel boven' Diggen 'schrijft hij' tegenwoordig 'en daarboven weer het teken voor oneindig. 'Diggen' en 'dig' lijken te verwijzen naar de slotklank van een nog onbekend woord. De getekende versvoet (lang-kort) noemt men ook wel een 'afgeknotte dactylus'. 'Dactylos', Grieks voor 'vinger', is in het Latijn 'digitus'. De versvoet is daarmee een visuele verwijzing naar 'dig' in 'Diggen'. Ten slotte treffen we elders nog de zin 'corporating digging out' aan achter de cijfers 0-9, dat wil zeggen achter de 'digits'.

Volgende verklaring sluit aan bij 'digitus' en de eindklank 'dig'. Een versvoet voorafgaand aan 'DIGGEN' kan een rebus (verzen + diggen) voor 'verzadigen' zijn. Nu is 'verzadigen' in het Grieks korennumi. Dit laatste woord sluit voor een deel aan bij de aan het eind van voorbeeld 1 genoemde rij klanken. 'Digging' kan binnen de context 'corporating digging out' wellicht via het Engelse 'coroner' (lijkschouwer) begrijpelijk worden gemaakt.

3. De patiënt vertelt tijdens een van de gesprekken dat hij, naar aanleiding van een recensie in een weekblad, een Engels boek van de Canadese schrijfster Barbara Lawson aan het lezen is. Uit de door ons gevonden recensie over de Nederlandse vertaling van het boek blijkt echter dat de schrijfster Barbara Gowdy heet. Geconfronteerd met de lapsus merkt de patiënt op dat de schrijfster en de vertaalster Barbara van Kooten dezelfde voornaam hebben. Bij 'Lawson' denkt hij aan 'Law'.

De moeder in het gezin waarover het boek handelt, drinkt whisky en verdrinkt (al dan niet met opzet) haar zoontje. Deze woordencombinatie geeft inzicht in de lapsus. 'Lawson' verwijst namelijk naar een whiskymerk en naar 'son', de zoon. Het lijkt er dus op dat de patiënt ons iets zegt over moeder en zoontje. Merk op dat whisky in Canada corn wordt genoemd. 'Corn' past weer in de rij klanken.

Na het tweede gesprek stuurt de patiënt een van ons een brief waarin hij meedeelt dat hij oorspronkelijk anders heeft geheten (zijn toenmalige wettelijke naam) en dat hij pas na vijf jaar de naam van zijn biologische vader heeft gekregen. Dit gegeven was tot dan toe in de behandeling onbekend. Wellicht correspondeert een geheim betreffende de familienaam met een familiegeheim in de roman betreffende het zoontje. Daarmee krijgt de 'Lawson -lapsus de betekenis van een verwijzing naar de eigen vroege geschiedenis. Dat de lapsus juist bij een schrijversnaam optreedt is minder verbazingwekkend als men bedenkt dat de eerste wettelijke naam van de patiënt ook de naam is van een bekend Nederlands auteur.

4. Dat ook buiten (in)directe referenties aan eigennamen latente klankgeassocieerde woorden meespelen in de gestoorde taal blijkt uit een voorbeeld als 'eenhoorn, oud woord nieuwe betekenis', dat doet denken aan unicorn. Een ander voorbeeld is 'Walg-vis', dat kan verwijzen naar korenaarvis, daar koren een zelden gebruikt synoniem is voor walgen.

Model

De latent meespelende klankgeassocieerde woorden, die cursief zijn weergegeven, worden nu inducerende elementen genoemd. De inducerende elementen vormen de code achter de raadselachtige taaluitingen en zijn klankgeassocieerd met een deel van de familienaam, die de inductor, het sleutelwoord achter de taaluitingen, vormt. Om eerder genoemde redenen wordt hier niet het deel van de familienaam genoemd. Er bestaat een grote mate van overeenkomst met het model voor de gestoorde taal in de dromen van Emil Kraepelin (Engels 1995), waarbij de familienaam eveneens de inductor is. Babylonische associaties (dat zijn vreemdtalige associaties), die bij Kraepelin in een groot aantal talen optraden, treden bij de patiënt onder andere in de Griekse en Engelse taal op.

Discussie

Voorafgaand aan de voorlaatste opname werd de patiënt door familieleden onder druk gezet het huis waar hij voorheen met vader had gewoond te verlaten. De dreigende losmaking van de vaderomgeving zou de psychotische doorbraak geluxeerd kunnen hebben. Voorafgaand aan de allereerste opname schijnt de patiënt de militaire dienst op nogal ludieke wijze te hebben opgevat, hetgeen leidde tot problemen met zijn superieuren. De psychotische doorbraak deed zich toen voor buiten de kazerne in een café, een plaats die verwijst naar het beroep van de vader: kelner. Beide gevallen kunnen worden opgevat als een manifestatie van een problematische situatie rond een vaderfiguur. Over de rol van de vaderfiguur in de psychose is door de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan een theorie opgesteld. Daarin wordt de verwerping van het symbolisch statuut van de vader (de zogenaamde metafoor van de Naam van de Vader) als het kenmerk van de psychotische structuur beschouwd. Wij verwijzen daarvoor verder naar Lacan (1966: 531 e.v.) en Mooij (1983: 155 e.v.).

In dat verband stelt Rosolato (1979: 47) dat metonymische effecten van de eigennaam de essentiële kwestie van de metafoor van de Naam van de Vader kunnen verhullen. De metonymie is een stijlbegrip dat in Lacans theorie de plaats inneemt van de freudiaanse verschuiving. De in de voorbeelden gedemonstreerde klankassociaties kunnen hier als metonymische effecten van de eigennaam beschouwd worden.

Bekend is dat een psychose gepaard kan gaan met een broze identiteit. Hier is niet alleen sprake van een biologische factor, maar ook van een situationele. Door een uitgestelde erkenning van de identiteit in de kinderjaren verschilde de patiënt van leeftijdgenootjes die wel een duidelijke vader hadden. Dit anders zijn leidde tot isolatie. De patiënt sprak in dit verband van een gesloten gezin. Naar ons idee is de gestoorde taal een hernieuwde beleving van het identificatieprobleem, dat in de vroege kindertijd een van de stressfactoren vormde. Hernieuwde stress brengt dat oude probleem naar boven. De problematische situatie rond een vaderfiguur hangt hier dus samen met een concreet probleem met de vadersnaam.

Aan het proces van taalproductie kan impliciet geheugen (Bonke, Lelicec e.a. 1994) ten grondslag liggen: de patiënt is zich niet bewust welke woorden hij in de loop van de tijd met de eigennaam heeft geassocieerd. We veronderstellen dat woorden die zo zijn opgeslagen, zich tijdens een acute psychose massaal kunnen opdringen.

Nog voor hij was ingelicht over de resultaten van het onderzoek, omschreef de patiënt het onderzoek als 'naamologie', waarbij voor naam de naam van de patiënt ingevuld moet worden. Na de toelichting op het onderzoeksresultaat kwam er geen 'Aha-Erlebnis', doch enkele weken later ontving een van ons een brief waarin de patiënt de geschiedenis met zijn naamgeving beschreef in overwegend heldere bewoordingen. Het model werd dus indirect bevestigd door de patiënt. Hij vond het onderzoek niet vermoeiend, wel vleidend en interessant. Over het probleem rond de naam zei hij: 'wat me bezighield kwam niet naar buiten' en 'er wordt niet naar gevraagd' en 'met de behandeling heeft dat niets te maken'.

Wat de methodologie betreft: de patiënt is waar nodig gevraagd associaties te geven, voor het overige was een bewerkelijke cryptoanalyse vereist, daar 'psychoanalytisch luisteren' weinig oplevert 'à la minute'. Men kan alleen vragen naar wat men vreemd acht of niet begrijpt. Pas het volgen van veel sporen en het opzoeken en bestuderen van praktisch elk woord van de tekst van een bandopname of van schriftelijk materiaal leiden tot een mogelijke oplossing. Omdat hier uit geschreven of gesproken boodschappen van de patiënt een code is afgeleid, is de methode met de in de taalkunde bekende term cryptoanalyse aangeduid (Jakobson en Halle 1956: 5/17).

Conclusie

De cryptoanalyse van de gestoorde taal leidde tot een naamgevingskwestie. De invloed van de vroege familiesituatie is duidelijk geworden, mede door de informatie die de patiënt zelf verschaftte. Het lijkt zinvol om dergelijke analyses uit te voeren wanneer behandelaars, zoals bij deze casus, een cryptisch aspect vermoeden in de gestoorde taal.

Noot

1. Over de wijze van presentatie van een casus waarin de eigen naam een rol speelt, is overleg geweest met de Raad van Advies in Beroepsethische Zaken van het NIP.

Literatuur

Bonke, B., M. Lelicic en A.E. Bonebakker (1994), Cognitieve psychologie en onbewuste processen. *De Psycholoog*

, 29 (okt.), 366-371.

Engels, H.J.M. (1995), Gestoorde taal in de dromen van Emil Kraepelin: de relevantie van een cryptoanalyse voor het onderzoek naar taalstoornissen bij schizofrenie. *Tijdschrift voor Psychiatrie. Boeken*, 37 (B2), 1-9.

Jakobson, R., en M. Halle (1956), *Fundamentals of language*. Mouton, Den Haag.

Lacan, J. (1966), *Écrits*. Seuil, Parijs.

Mooij, A.W.M. (1983), *Taal en verlangen: Lacans theorie van de psychoanalyse*. Boom, Meppel.

Rosolato, G. (1979), *Essays sur le symbolique*. Gallimard, Parijs.

Summary: Disturbed language in psychosis: a case study

By a cryptanalysis the disturbed language of a psychotic patient can be traced back to clang associations on the family name. A model analogous to the model for the disturbed language in Emil Kraepelin's dreams appears to be equally valid here. The patient supported the analysis by an account of a change in his family name that took place in early childhood.

Drs. H.J.M. Engels, psycholoog, is verbonden aan de Promotiewerkplaats van de Subfaculteit Maatschappijwetenschappen, KU Nijmegen, Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen. Drs. A. Steen is als assistent-psychiater verbonden aan een psychiatrisch ziekenhuis in Midden-Nederland.

Het artikel werd voor publicatie geaccepteerd op 8-7-1996.